

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΔΡΑΜΑΤΟΥΡΓΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

2ος Διαγωνισμός Συγγραφής Θεατρικού Έργου «Σπυρίδων Περεσιάδης» 2027

1901 – Hôtel de Patras – Μια συνάντηση

Ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο

Πάτρα, καλοκαίρι του 1901

Ο εικοστός αιώνας μόλις έχει αρχίσει και η Ελλάδα τον υποδέχεται κουβαλώντας τις αντιφάσεις, τις διαψεύσεις και τις προσδοκίες του προηγούμενου.

Η πτώχευση του 1893, η κρίση της σταφίδας, η ήττα στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 και η επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898 έχουν κλονίσει την οικονομική και πολιτική αυτοπεποίθηση του ελληνικού κράτους.

Η χώρα παραμένει κατά κύριο λόγο αγροτική και μεγάλο μέρος του πληθυσμού εξαρτάται από τη γη, τις τοπικές κοινότητες και τις οικογενειακές δομές. Οι κοινωνικές ανισότητες είναι έντονες, ενώ η οικονομική ανασφάλεια τροφοδοτεί τη μετανάστευση προς την Αμερική και άλλους προορισμούς.

Την ίδια στιγμή, οι πόλεις αναπτύσσονται, οι κοινωνικές σχέσεις μεταβάλλονται, η εκπαίδευση διευρύνεται και οι εφημερίδες και τα περιοδικά πολλαπλασιάζονται. Η λογοτεχνία και το θέατρο συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση της νεοελληνικής πολιτισμικής ταυτότητας.

Η Ελλάδα βρίσκεται ανάμεσα στην παράδοση και τον εκσυγχρονισμό, στον αγροτικό κόσμο και την αστική ζωή, στη δημοτική και την καθαρεύουσα, στον εθνικό αυτοπροσδιορισμό και στις ευρωπαϊκές πολιτισμικές επιρροές.

Το γλωσσικό ζήτημα βρίσκεται στο επίκεντρο της δημόσιας ζωής. Λίγους μήνες αργότερα, το φθινόπωρο του 1901, η δημοσίευση μετάφρασης των Ευαγγελίων στη δημοτική από την εφημερίδα «Ακρόπολις» θα πυροδοτήσει τα αιματηρά επεισόδια των «Ευαγγελικών» και θα οδηγήσει στην παραίτηση της κυβέρνησης Θεοτόκη. Την ίδια χρονιά, το Βασιλικό Θέατρο και η «Νέα Σκηνή» του Κωνσταντίνου Χρηστομάνου αρχίζουν τη λειτουργία τους στην Αθήνα.

Η Πάτρα είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των αντιφάσεων.

Η Πάτρα, μεγάλο εμπορικό λιμάνι και πύλη της Ελλάδας προς τη Δυτική Ευρώπη, είναι πόλη εμπορών, σταφιδεξαγωγέων, ναυτικών πρακτόρων και ξένων εμπορικών οίκων. Αγγλικές, γερμανικές, αυστριακές και ιταλικές παροικίες συμβιώνουν με μια δραστήρια τοπική αστική τάξη, ενώ η πόλη έχει γνωρίσει σημαντική οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη κατά τον 19ο αιώνα, κυρίως χάρη στη σταφίδα.

Τα νεοκλασικά κτίρια, τα ξενοδοχεία, οι λέσχες, τα καφενεία και το θέατρο «Απόλλων», έργο του Ερνέστου Τσίλλερ, μαρτυρούν μια πόλη στραμμένη προς τον ευρωπαϊκό κόσμο. Ωστόσο, η κρίση της σταφίδας έχει πλήξει σοβαρά την οικονομία της Αχαΐας. Πίσω από την αστική ευμάρεια διακρίνονται η αγροτική ανασφάλεια, οι κοινωνικές εντάσεις και η αυξανόμενη μετανάστευση.

Στους δρόμους της Πάτρας του 1901 συνυπάρχουν οι εύποροι έμποροι, οι ταξιδιώτες, οι εργάτες του λιμανιού, οι μικροκαλλιεργητές και οι άνθρωποι που αναζητούν εργασία ή ένα εισιτήριο για έναν άλλο τόπο.

Η Πάτρα δεν είναι απλώς μια επαρχιακή ελληνική πόλη. Είναι ένας τόπος μετάβασης, ένα σταυροδρόμι ανάμεσα στην ενδοχώρα και τη θάλασσα, ανάμεσα στην Ελλάδα και τον κόσμο.

Σε αυτή την πόλη, σε αυτή τη χρονική στιγμή, τοποθετούμε δύο ανθρώπους των γραμμάτων.

Ο Σπυρίδων Περесиιάδης και η «Γκόλφω»

Ο πρώτος είναι ο Σπυρίδων Περесиιάδης, γεννημένος το 1854 στο Μεσορρούγι της Αιγιάλειας, δημιουργός της «Γκόλφως», ενός θεατρικού έργου που έχει ήδη γνωρίσει αξιοσημείωτη επιτυχία.

Η «Γκόλφω» γράφεται και παρουσιάζεται για πρώτη φορά από ερασιτέχνες στην Ακράτα το 1893. Στις 10 Αυγούστου 1894 ανεβαίνει επαγγελματικά στην Αθήνα, στο θέατρο «Παράδεισος», από τον θίασο «Πρόοδος» του Δημητρίου Κοτοπούλη.

Το βουκολικό δράμα, με σκηνικό τον Χελμό και κεντρικούς άξονες τον έρωτα, την προδοσία, την κοινωνική ανισότητα και τη σύγκρουση του ατομικού αισθήματος με τις οικογενειακές και κοινωνικές επιταγές, βρίσκει ανταπόκριση σε ένα ευρύ κοινό.

Η επιτυχία του έργου δεν περιορίζεται στην Αθήνα. Τον Ιανουάριο του 1895 παίζεται στην Πάτρα και, μέσω των περιοδεύοντων θιάσων, ταξιδεύει στη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη και την Οδησό, αρχίζοντας να κατακτά τη θέση του στη συλλογική θεατρική μνήμη του ελληνισμού.

Ο Περесиιάδης έχει ήδη γευθεί κάτι που πολλοί συγγραφείς επιδιώκουν χωρίς να το κατακτήσουν: την άμεση επικοινωνία του έργου τους με το κοινό. Η γραφή του αντλεί από τη γλώσσα, τα ήθη, τις αντιλήψεις και τα αισθήματα της ελληνικής υπαίθρου και τα μετατρέπει σε σκηνική πράξη.

Το 1901 ο Περесиιάδης δεν ζει πια στην Ακράτα. Από το 1897 έχει εγκατασταθεί μόνιμα στην Αθήνα, όπου θα πεθάνει το 1918, και συνεχίζει να «γράφει»: έχουν ήδη προηγηθεί «Η σκλάβα» (1894), «Η Εσμέ» (1896) και «Η Μόρφω» (1898).

Υπάρχει, ωστόσο, μια ιδιαιτερότητα στην προσωπικότητά του: ο συγγραφέας είναι τυφλός. Σύμφωνα με τις βιογραφικές πηγές, ένα παιδικό ατύχημα του στέρησε το φως του ενός ματιού, ενώ ένα δεύτερο, επάνω στη σκηνή μιας ερασιτεχνικής παράστασης στην Ακράτα, τραυμάτισε σοβαρά το άλλο. Τα έργα του τα υπαγορεύει σε συγγενείς και φίλους.

Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες κατοίκων της Ακράτας και μελών της οικογένειάς του, ο Περесиιάδης ήταν άνθρωπος ιδιαίτερα προσεγμένος στην εμφάνισή του, φιλάρεσκος και κομψός.

Η πληροφορία αυτή, πέρα από τη βιογραφική της γοητεία, αποκτά δραματουργικό ενδιαφέρον. Ένας άνθρωπος που έχει στερηθεί τη φυσική όραση επιμένει να συμμετέχει στον ορατό κόσμο, να φροντίζει την εικόνα του και να δημιουργεί, μέσα από τη θεατρική γραφή, εικόνες για τους άλλους.

Ο Κωνσταντίνος Π. Καβάφης και το πρώτο ταξίδι του στην Ελλάδα

Ο δεύτερος είναι ο Κωνσταντίνος Π. Καβάφης, τριάντα οκτώ ετών, από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου.

Ο Καβάφης του 1901 δεν είναι ακόμη ο ποιητής της παγκόσμιας αναγνώρισης. Είναι ένας δημιουργός που εργάζεται συστηματικά στη διαμόρφωση της προσωπικής του ποιητικής φωνής και έχει ήδη αρχίσει να απομακρύνεται από τις συμβατικότερες μορφές έκφρασης. Ποιήματα όπως «Η πόλις», γραμμένο το 1894, θα περιμένουν χρόνια για να δημοσιευθούν.

Ζει και εργάζεται στην Αλεξάνδρεια, σε ένα πολυεθνικό και πολύγλωσσο περιβάλλον, όπου η ελληνική παρουσία συνυπάρχει με την αραβική, τη γαλλική, την αγγλική και άλλες πολιτισμικές παραδόσεις.

Η σχέση του με τον ελληνισμό είναι διαφορετική από εκείνη του Περεσιάδη. Δεν είναι η σχέση του κατοίκου της ελληνικής επαρχίας με τον τόπο και τις παραδόσεις του, αλλά εκείνη ενός Έλληνα της Διασποράς, ο οποίος βιώνει την ελληνική ταυτότητα μέσα από την ιστορική μνήμη, τη γλώσσα, τις πολλαπλές πολιτισμικές αναφορές και την απόσταση από το εθνικό κέντρο.

Το καλοκαίρι του 1901 ο Καβάφης πραγματοποιεί το πρώτο του ταξίδι στην Ελλάδα, συνοδευόμενος από τον αδελφό του Αλέξανδρο.

Από τις 13 Ιουνίου έως τις 5 Αυγούστου κρατά ταξιδιωτικό ημερολόγιο στα αγγλικά, όπου καταγράφει περιστατικά της καθημερινότητας, συναντήσεις, διαδρομές και εντυπώσεις από την Ελλάδα της εποχής. Ο ίδιος δηλώνει ότι πρόκειται για ημερολόγιο συμβάντων και όχι εντυπώσεων ή ιδεών, προσθέτοντας ότι μπορεί να συμβεί και το αντίθετο.

Το ημερολόγιο, που σώζεται χειρόγραφο στο Αρχείο Καβάφη του Ιδρύματος Ωνάση, κυκλοφόρησε το 2024 από τις Εκδόσεις Πατάκη με τον τίτλο «Το πρώτο μου ταξίδι στην Ελλάδα (13 Ιουνίου – 5 Αυγούστου 1901)», σε μετάφραση του Χάρη Βλαβιανού.

Αποτελεί πολύτιμο ιστορικό και λογοτεχνικό τεκμήριο, καθώς μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τον Καβάφη όχι μέσα από τη μεταγενέστερη φήμη του, αλλά ως ταξιδιώτη, παρατηρητή και άνθρωπο της εποχής του.

Κατά την παραμονή του στην Αθήνα συναντά ανθρώπους των γραμμάτων και των τεχνών, ανάμεσά τους τον Κίμωνα Μιχαηλίδη, εκδότη του περιοδικού «Παναθήναια», τον ποιητή Ιωάννη Πολέμη, τον ζωγράφο Γεώργιο Ροϊλό και τον Γρηγόριο Ξενόπουλο. Ο Ξενόπουλος θα συμβάλει αργότερα καθοριστικά στη γνωριμία του ελληνικού αναγνωστικού κοινού με την ποίηση του Καβάφη, με το άρθρο «Ένας ποιητής», που δημοσιεύεται στα «Παναθήναια» το 1903.

Ο Καβάφης δεν είναι, εξάλλου, ξένος προς το θέατρο: στο ημερολόγιό του εμφανίζονται αθηναϊκά θέατρα, όπως ο «Τσόχας», όπου το καλοκαίρι του 1895 είχε παιχτεί η «Γκόλφω».

Στα τέλη Ιουλίου φθάνει στην Πάτρα, τελευταίο μεγάλο σταθμό της περιοδείας του. Παρατηρεί την πόλη, περιδιαβαίνει τους δρόμους της και σχεδιάζει, στην καταγραφή της 31ης Ιουλίου, ένα πρόχειρο σχεδιάγραμμα του κέντρου της, με τα ονόματα των οδών στα ελληνικά.

Από την Πάτρα συνεχίζει με πλοίο προς την Κέρκυρα και το Μπρίντιζι και από εκεί επιστρέφει στην Αλεξάνδρεια.

Hôtel de Patras — Μια συνάντηση

Ας υποθέσουμε, λοιπόν, ότι οι δύο άνδρες συναντιούνται στο σαλόνι ενός πατρινού ξενοδοχείου. Ο Περесиιάδης, ο ήδη επιτυχημένος θεατρικός συγγραφέας με τις ρίζες του στην αχαϊκή ύπαιθρο, και ο Καβάφης, ο ακόμη σχετικά άγνωστος ποιητής της κοσμοπολίτικης Αλεξάνδρειας. Η συνάντησή τους αποτελεί συνειδητή θεατρική επινόηση, κατά ποιητική αδεία.

Το σκηνικό της είναι, ωστόσο, πραγματικό: ένα ιστορικό ξενοδοχείο της Πάτρας, το κτίριο του οποίου σώζεται μέχρι σήμερα. Η υλική παρουσία του κτιρίου προσφέρει στη μυθοπλασία ένα απτό σημείο αναφοράς: ένας χώρος που έχει διασχίσει τον χρόνο καλείται να φιλοξενήσει μια συνομιλία που δεν πραγματοποιήθηκε. Το ξενοδοχείο είναι, εξάλλου, ο τόπος των περαστικών, και ο Καβάφης το γνωρίζει καλά: το χειρόγραφο του ημερολογίου του είναι γραμμένο σε φύλλα, ανάμεσα στα οποία και επιστολόχαρτα ξενοδοχείων της Αθήνας, του Φαλήρου και της Πάτρας.

Τι θα μπορούσαν να πουν ο ένας στον άλλον;

Θα μιλούσαν για την τέχνη τους; Για το θέατρο και την ποίηση; Για τη δημοτική και την καθαρεύουσα, λίγο πριν από τα «Ευαγγελικά»; Για τη σχέση της λογοτεχνίας με το κοινό; Για τη φήμη, την επιτυχία και την αφάνεια;

Θα αναγνώριζε ο Περесиιάδης στον συνομιλητή του έναν ποιητή με ασυνήθιστη αίσθηση της ιστορίας και του χρόνου;

Θα μπορούσε ο Καβάφης να διακρίνει, πίσω από τη βουκολική επιφάνεια της «Γκόλφως», τις βαθύτερες κοινωνικές και ανθρώπινες συγκρούσεις του έργου;

Θα συζητούσαν για την Ελλάδα που ο ένας γνωρίζει εκ των έσω και ο άλλος επισκέπτεται για πρώτη φορά;

Για την Αλεξάνδρεια, την ελληνική Διασπορά και την έννοια της πατρίδας;

Για την Ευρώπη, τις κοινωνικές μεταβολές και το μέλλον του ελληνισμού;

Και τι θα συνέβαινε εάν η συνομιλία τους στρεφόταν σε πιο προσωπικά ζητήματα;

Τον έρωτα, την επιθυμία, τη μοναξιά, τη σωματική φθορά, τη μνήμη, τον θάνατο;

Ή μήπως θα απέφευγαν όλα αυτά, καταφεύγοντας σε μια φαινομενικά ασήμαντη κουβέντα, όπου τα ουσιώδη θα παρέμεναν ανείπωτα;

Δύο κόσμοι, δύο λογοτεχνικές διαδρομές

Στο πρόσωπο του Περесиιάδη και του Καβάφη μπορούν να συναντηθούν δύο διαφορετικές εμπειρίες του ελληνισμού: ο κόσμος της ελληνικής υπαίθρου, που διατρέχει το έργο του πρώτου, και ο κοσμοπολίτικος κόσμος της Διασποράς, από τον οποίο προέρχεται ο δεύτερος. Όχι ως αντιπαράθεση ενός δήθεν καθυστερημένου κόσμου με έναν προοδευμένο, αλλά ως συνάντηση δύο διαφορετικών πολιτισμικών βιωμάτων, με τις δικές τους ευαισθησίες, αντιφάσεις και δημιουργικές δυνατότητες.

Ο Περесиιάδης αντλεί το υλικό του από την ελληνική ύπαιθρο, τις κοινωνικές συμβάσεις, τις λαϊκές παραδόσεις και τις ανθρώπινες σχέσεις ενός σχετικά κλειστού κοινωνικού περιβάλλοντος. Στα έργα του συνυπάρχουν το ειδύλλιο και το πατριωτικό δράμα, με θέματα από τους αγώνες του υπόδουλου ελληνισμού.

Ο Καβάφης κινείται σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον, όπου η ιστορία, η γλώσσα και η προσωπική μνήμη διασταυρώνονται με την εμπειρία της Διασποράς.

Και οι δύο, ωστόσο, αναζητούν τρόπους να εκφράσουν την ανθρώπινη εμπειρία μέσα από τη λογοτεχνία.

Η Πάτρα αποτελεί τον ενδιάμεσο χώρο αυτής της υποθετικής συνάντησης. Ανήκει στην ελληνική επικράτεια, αλλά ως λιμάνι διατηρεί ανοιχτούς διαύλους επικοινωνίας με τη Μεσόγειο και την Ευρώπη. Δεν είναι ο τόπος του ενός ούτε του άλλου: ο Περесиιάδης ζει στην Αθήνα, ο Καβάφης στην Αλεξάνδρεια, και η Πάτρα είναι το σημείο όπου οι δρόμοι τους θα μπορούσαν να διασταυρωθούν.

Δεν είναι απλώς το σκηνικό της συνάντησης. Μπορεί να γίνει ένας τρίτος δραματουργικός παράγοντας, ένας τόπος μετάβασης, αναχώρησης και επιστροφής.

Η όραση και το αθέατο

Υπάρχει και ένα ακόμη παράδοξο, ίσως το γονιμότερο θεατρικά.

Ο ένας δεν βλέπει. Ο άλλος παρατηρεί.

Ο Περесиιάδης, στερημένος από τη φυσική όραση, υπαγορεύει θεατρικούς χαρακτήρες, σκηνές και ανθρώπινες σχέσεις που αποκτούν ορατή υπόσταση μπροστά στους θεατές.

Ο Καβάφης, με την οξύτητα του παρατηρητή που καταγράφει στο ημερολόγιό του ώρες και δρόμους, αναζητά πίσω από τα εξωτερικά γεγονότα την ιστορική και ψυχολογική τους σημασία.

Ποιος από τους δύο βλέπει βαθύτερα;

Τι σημαίνει όραση και τι αντίληψη;

Ποια είναι η σχέση ανάμεσα στο ορατό και το αθέατο, στην πραγματικότητα και την αναπαράστασή της;

Η τύφλωση του Περесиιάδη δεν προτείνεται ως σύμβολο αδυναμίας, αλλά ως αφετηρία διερεύνησης διαφορετικών τρόπων πρόσληψης του κόσμου. Αντίστοιχα, η παρατηρητικότητα του Καβάφη δεν εγγυάται ότι μπορεί να κατανοήσει όσα συμβαίνουν γύρω του ή μέσα του.

Μια θεατρική συνάντηση μπορεί να αναδείξει τις συγγένειες εκεί όπου αρχικά διακρίνονται μόνο διαφορές, αλλά και τις αντιθέσεις εκεί όπου θεωρούμε ότι υπάρχει κοινό έδαφος.

Η δραματουργική πρόκληση

Με τον 2ο Διαγωνισμό Συγγραφής Θεατρικού Έργου «Σπυρίδων Περесиιάδης» 2027, το Φεστιβάλ Γκόλφω προσκαλεί τους θεατρικούς συγγραφείς να αξιοποιήσουν αυτή την επινοημένη ιστορική συγκυρία ως αφετηρία δημιουργικής ελευθερίας.

Δεν ζητείται η αναπαράσταση ενός πραγματικού ιστορικού επεισοδίου ούτε η συγγραφή μιας σκηνικής βιογραφίας των δύο δημιουργών.

Ζητείται η επινόηση μιας θεατρικής κατάστασης, στην οποία οι δύο προσωπικότητες θα αποκτήσουν δραματική υπόσταση, θα συνομιλήσουν, θα συγκρουστούν, θα αποκαλύψουν ή θα αποκρύψουν πλευρές του εαυτού τους.

Οι συμμετέχοντες μπορούν να κινηθούν ανάμεσα στον ιστορικό ρεαλισμό και την ποιητική γραφή, στο ψυχολογικό δράμα και την κωμωδία, στη φιλοσοφική αντιπαράθεση και το θέατρο του παραλόγου.

Μπορούν να αξιοποιήσουν βιογραφικά στοιχεία, πραγματικά γεγονότα, λογοτεχνικές αναφορές ή ακόμη και συνειδητούς αναχρονισμούς, εφόσον υπηρετούν τη δραματουργική τους πρόταση.

Η θεατρική επινόηση δεν περιορίζεται στην κατασκευή ενός πιθανού διαλόγου. Περιλαμβάνει την ανάπτυξη χαρακτήρων, τη διαμόρφωση σχέσεων, την παραγωγή συγκρούσεων, την αξιοποίηση της σιωπής, της παύσης, της χειρονομίας και της σκηνικής δράσης.

Το ζητούμενο δεν είναι να μαντέψουμε τι θα έλεγαν πραγματικά ο Περεσιάδης και ο Καβάφης, αλλά να ανακαλύψουμε τι μπορούν να πουν σήμερα, μέσα από το θέατρο, δύο άνθρωποι που έζησαν στην ίδια εποχή και εκπροσώπησαν διαφορετικές εκφράσεις της ελληνικής δημιουργίας.

Γιατί το θέατρο δεν περιορίζεται στην αναπαράσταση όσων συνέβησαν. Μπορεί να δώσει φωνή και μορφή σε όσα δεν συνέβησαν ποτέ, αλλά θα μπορούσαν να είχαν συμβεί.

Μια συνάντηση που η Ιστορία δεν κατέγραψε. Μια συνομιλία που το θέατρο καλείται να επινοήσει.

Ενδεικτικές πηγές

Για όσους επιθυμούν να εμβαθύνουν στα πρόσωπα και στην εποχή, ενδεικτικά αναφέρονται: Κ. Π. Καβάφης, «Το πρώτο μου ταξίδι στην Ελλάδα (13 Ιουνίου – 5 Αυγούστου 1901)», με-τάφραση Χάρης Βλαβιανός, Εκδόσεις Πατάκη, 2024.

Το χειρόγραφο του ημερολογίου του Καβάφη, στο ψηφιακό Αρχείο Καβάφη του Ιδρύματος Ωνάση (cavafy.onassis.org).

Σπυρίδων Περεσιάδης, «Η Γκόλφω», Εκδόσεις Ηδύφωνο, 2024.

Συμπληρωματική βιβλιογραφία για την Ελλάδα, την Αθήνα και την Πάτρα γύρω στο 1901

Ιστορία και κοινωνία

Κωνσταντίνα Αρώνη-Τσίχλη, Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες: Πελοπόννησος 1893–1905, Παπαζήσης, Αθήνα, 1999.

Θανάσης Γιοχάλας – Ζωή Βαΐου, Η Αθήνα τον 19ο αιώνα: Εικόνες μιας οδοιπορίας μέσω του Τύπου, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 2021.

Πάτρα και Αχαΐα

Αλέκος Μαρασλής, Πάτρα 1900, Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2003.

Φωτογραφίες, επιστολικά δελτάρια και δημοσιεύματα της εποχής.

Χ. Α. Μούλιας, Το λιμάνι της σταφίδας: Πάτρα 1828–1900. Εμπόριο – Βιομηχανία – Τράπεζες – Ασφάλειες, Πάτρα, 2000.

Νίκος Α. Μπακουνάκης, Πάτρα 1828–1860: Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα, Καστανιώτης, Αθήνα, 1995. Για το ιστορικό υπόβαθρο της εμπορικής πόλης.

Ξενοφών Παπαευθυμίου – Παναγιώτης Φωτίου (επιμ.), Η Πάτρα στις αρχές του 20ού αιώνα μέσα από γυάλινες φωτογραφικές πλάκες, Τυπόραμα / Το Δόντι, 2002.

Θέατρο και λογοτεχνικό περιβάλλον

Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου, Ελληνική βιβλιογραφία θεατρικών έργων, διαλόγων και μονολόγων 1900–1940, 2 τόμοι, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα, 2020.

Θόδωρος Χατζηπανταζής, Διάγραμμα ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου. Για την εξέλιξη της θεατρικής ζωής και των ειδών.

Ψηφιακά αρχεία και πρωτογενείς πηγές

Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη Εφημερίδων και Περιοδικού Τύπου: αναζήτηση φύλλων του 1901, αγγελιών, θεατρικών αναγγελιών και δημόσιων συζητήσεων (μέσω gon.gr).

Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Ψηφιακή Βιβλιοθήκη: ιστορικός Τύπος, ενδεικτικά η εφημερίδα Ακρόπολις του 1901 (digitallib.parliament.gr).

Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών: τοπική συλλογή πατρινών εφημερίδων, περιοδικών και εκδόσεων του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα.

Οι παραπάνω τίτλοι και συλλογές προσφέρονται ως αφετηρίες ιστορικής και δραματουργικής έρευνας, όχι ως περιοριστικό πλαίσιο της μυθοπλασίας.